

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ВІДДІЛ ОСВІТИ ВОЗНЕСЕНІВСЬКОГО РАЙОНУ
ЗЗОШ «ОСНОВА»

Педагогічний досвід

**Тема: «Учнівське самоврядування
як засіб формування активної громадянської
позиції учнів»**

Смирнова Галина Валеріївна
педагог-організатор
ЗЗОШ «ОСНОВА»

м. Запоріжжя, 2017

Я завжди прагнув до органічної єдності
громадянських думок, почуттів і діяльності,
щоб почуття, переживання знаходили свій вияв
у благородних вчинках, у праці для людей,
для суспільства, для Вітчизни.
В. О. Сухомлинський.

Актуальність теми

Становлення української державності, побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру й визначають основні напрями виховної роботи з молоддю та модернізації навчально-виховного процесу.

Ідеалом виховання виступає різнобічно та гармонійно розвинений національно свідомий, високоосвічений, життєво компетентний громадянин, здатний до саморозвитку та самовдосконалення. Враховуючи суспільно-політичну ситуацію, що склалася в Україні, усе більшої актуальності набуває виховання в молодого покоління почуття патріотизму, відданості загальнодержавній справі зміцнення країни, активної громадянської позиції тощо.

Формування активної громадянської позиції є складовою Концепції національно-патріотичного виховання, головною метою якого є набуття молодими громадянами соціального досвіду, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування особистісних рис громадянина Української держави, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, інтелектуальної, правової, трудової, екологічної культури.

Розвиток і реалізація ініціативності підростаючого покоління сьогодні є актуальною науково-практичною проблемою, до вирішення якої звернено дослідження представників багатьох галузей науки і практики. Всебічний розвиток творчих здібностей і громадської ініціативності визначено в якості одного з пріоритетних завдань держави.

Зараз, в умовах економічної кризи, відбувається інтенсивний процес соціальної і моральної деградації частини учнівської молоді, надмірного захоплення негативними формами комерційного бізнесу і низькопробною зарубіжною культурою. Відтак, притуплюються природні потреби в пізнанні, втрачається інтерес до чесної праці, знецінюються духовні ідеали.

З огляду на викладене, актуальним є розроблення і практичне забезпечення, по суті нової системи громадянського виховання, мета якого сформувати в учнів комплекс громадянських якостей, потребу захищати інтереси України, реалізовувати свій особистісний потенціал на благо зміцнення Української Держави. Це й зумовило вибір теми: «Учнівське самоврядування як засіб формування активної громадянської позиції учнів»

Теоретичне обґрунтування проблеми:

Серед найважливіших завдань загальноосвітньої школи особливе значення має громадянська освіта і виховання. У зв'язку з цим необхідне глибоке теоретичне осмислення проблеми громадянського виховання підростаючого покоління, цілеспрямована робота по визначенню та реалізації умов для його громадянського становлення.

Ідеї громадянського виховання завжди були актуальними для педагогічної еліти України. Такі відомі українські діячі, як В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Грінченко, А. Макаренко, В. Сухомлинський звертали увагу у своїх роботах на особливе значення формування громадянської свідомості підростаючої особистості. Так, наприклад, М. Грушевський у своїй книзі "На порозі нової України" пише про ідеал розбудови Української незалежної держави. Чільне місце у цьому ідеалові посідає образ громадянина

України, його громадянських добродійностей. Без сумніву, в цьому політичному заповіті є багато чого, над чим варто замислитися й нашому сучаснику. М. Грушевський підкреслював, що виховання у громадян почуття обов'язку перед Батьківщиною – це найвищий стимул громадянського життя, який має об'єднати весь народ в однім пориві, долаючи партійні відмінності й розбіжності там, де починаються основні інтереси держави.

Вивчення та обґрунтування проблеми громадянського виховання школярів стало основним в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Процес виховання громадянина педагог розглядав як такий, що поєднує в собі формування громадянської свідомості, громадянських почуттів, а також практики громадянської поведінки. "Я завжди прагнув до органічної єдності громадянських думок, почуттів і діяльності, щоб почуття, переживання знаходили свій вияв у благородних вчинках, у праці для людей, для суспільства, для Вітчизни", – писав він у своїй книзі "Народження громадянина", де формування громадянськості розглядається на основі людяності та гуманізму. Першочерговою умовою формування рис громадянина педагог вважав організацію емоційно насиченого, діяльного життя школи, розвиток громадянської активності кожного учня в контексті діяльного життя шкільного колективу. Проблему громадянських цінностей обґрунтовано також у працях М.Боришевського, Л.Крицької.

Основний зміст громадянського виховання дітей в школі, його національні ознаки та застосовані при цьому методи було охарактеризовано в педагогічній спадщині Г.Ващенка.

У працях П.Вербицької і П.Кендзьора обґрунтовано організаційно-педагогічні умови комплексної реалізації інноваційних форм громадянського виховання старшокласників у навчально-виховному процесі і в позакласній роботі. У цьому контексті О.В.Тягло визначено психолого-педагогічні умови ефективного здійснення громадянського виховання учнів 5-9 класів. О.В. Стребна розглядає зміст, форми та методи даного типу виховання дітей початкової ланки освіти.

Побудова нового демократичного, гуманного суспільства, яке орієнтується на високі національні і загальнолюдські цінності, набуває, насамперед, виховного характеру. Особливо це стосується підростаючого покоління, якому в недалекому майбутньому відстоювати та примножувати здобутки нашої незалежності.

Основна ідея досвіду полягає в створенні інноваційної системи учнівського самоврядування як середовища, що забезпечує позитивну соціалізацію кожного учня; створення сприятливих соціальних умов для успішної самореалізації, саморозвитку кожного учня в процесі включення його в різноманітну креативну, індивідуальну і колективну діяльність, стимулюючи учнів до ініціативності, соціальної активності і творчості, виховання громадянина з високою демократичною культурою.

Новизна педагогічного досвіду

В тому, що в ЗЗОШ «ОСНОВА» створені сприятливі умови для успішної самореалізації, саморозвитку кожного учня, діє інноваційна модель учнівського самоврядування «СПЕКТР» (самостійність, перспектива, ентузіазм, креативність, толерантність, результативність).

Практичне значення полягає в тому, що в шкільному самоврядуванні моделюються елементи дорослого життя, які сприяють прояву самостійності учнів у виявленні ініціативи, прийнятті рішень та самореалізації в інтересах свого колективу. За допомогою учнівського самоврядування створюються умови, що сприяють безперервному особовому зростанню кожного школяра. Саме громадянське становлення дитини, розкриття її талантів, здібностей, реалізація потреб в творчості, романтичного життя, дружбу, пізнання світу, а також захист прав кожної дитини - ось принципова позиція, якої ми дотримуємося.

Мета педагогічного досвіду:

1. Створити оптимальні умови для успішної самореалізації, саморозвитку кожного учня.
2. Сформувати соціально активного свідомого громадянина, лідера, патріота, професіонала, тобто людину з притаманними рисами характеру, світоглядом і

способом мислення, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні.

3. Сформувати культуру життєвого самовизначення. Забезпечити духовне становлення особистості учня, створити умови для його самореалізації у різних видах творчої праці, задоволенням його потреб та інтересів.
4. Зробити життя шкільного учнівського колективу багатим і захоплюючим, повноцінним і різноманітним.

Технологія досвіду

Діяльність органів самоврядування дітей та учнівської молоді регламентується основними нормативно-правовими документами, а саме: Конституція України, Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», Декларація прав людини, Конвенція ООН про права дитини, Положення про загальноосвітній навчальний заклад та накази Міністерства освіти і науки України.

Очолює дитячу організацію «СПЕКТР» президент Власович Анастасія, яку було обрано на виборах у листопаді 2017 року. Президента обрано на два роки. Він діє на основі Положення про Президента та згідно зі Статутом учнівського самоврядування навчально-виховного закладу.

Учнівське самоврядування в школі має свою історію, свої традиції, досягнення. В 20012-2013 навчальному році у зв'язку з впровадженням Концепції інноваційного розвитку ЗНВК «ОСНОВА» почалося реформування всіх існуючих форм самоврядування. В закладі діяла дитяча організація учнівського самоврядування «Веселка», яка складалась з наступних центрів:

1. Центр «Освіти»;
2. Центр «Дисципліни і порядку»;
3. Центр «Дозвілля»;
4. Центр «Здоров'я»;
5. Центр «Добрих і корисних справ»;
6. Центр «Інформаційний»

Вищим органом учнівського самоврядування була учнівська конференція старшокласників (8-11класи), яка скликалась два рази на рік. Очолював дитячу організацію Президент школи. Президента обирали на два роки. Він діяв на основі Положення про Президента та згідно зі Статутом учнівського самоврядування навчально-виховного закладу.

В ході реорганізації системи шкільного самоврядування була розроблена креативного модель учнівського самоврядування «СПЕКТР», яка передбачала наступні результати для громадянського виховання учнів:

- Реалізація учнівських ініціатив.
- Підвищення рівня правової культури учнів.
- Покращення стану здоров'я юних громадян.
- Укріплення громадянської позиції в учнівському середовищі.
- Створення моніторингу розвитку та виховання громадянських якостей особистості.

На сьогоднішній день в ЗЗОШ «ОСНОВА» діє дитяча організація креативного самоврядування «СПЕКТР» (самостійність, перспектива, ентузіазм, креативність, толерантність, результативність). Створені сприятливі умови для успішної самореалізації, саморозвитку кожного учня через включення його в різноманітну діяльність.

Наша емблема символізує все розмаїття спектра можливостей реалізації системи самоврядування.

Скасована Учнівська конференція замість неї діє Рада старшокласників (7-11 кл.), яка очолила роботу всіх інших Рад.

Рада старшокласників:

- бере участь у складанні річного плану роботи школи;

- координує роботу класів, доводить до них конкретні завдання діяльності;
- контролює створення належних умов для навчання та дозвілля учнів;
- приймає рішення з найважливіших питань життя школи у межах своєї компетентності;
- вносить пропозиції адміністрації школи, педагогічній раді з питань навчання та виховання;
- бере участь в організації невідкладної допомоги відстаючим учням;
- веде контроль за дотриманням санітарно-гігієнічних вимог у школі;
- проводить заходи з розвитку творчих здібностей учнів, зміцнення їхнього здоров'я, фізичного удосконалення, пропаганди здорового способу життя;
- організовує роботу центрів, учнівських малих ініціативних груп, клубів тощо.

Мета та завдання діяльності організації «СПЕКТР»:

1. Різносторонньо розвиватись, самовдосконалюватись, самореалізуватись на благо собі, одноліткам, школі, власній родині, своїй малій батьківщині, народові України.
2. Забезпечувати і захищати права та інтереси учнів на основі виконання правил та законів школи.
3. Формувати почуття відповідальності, свідоме ставлення до участі кожного у вирішенні важливих справ шкільного життя, оволодівати наукою управління.
4. Сприяти реалізації інтересів, можливостей, бажань дітей.
5. Прагнути узгодженості і балансу інтересів між учнями і дорослими.

1. Рада «Науки та освіти»:

- проводить роботу з вироблення в учнів свідомого ставлення до навчання;
- організовує консультаційну допомогу з предметів;
- бере участь у проведенні предметних тижнів, місячників, олімпіад, конкурсів;
- контролює виконання домашніх завдань, ведення щоденників;
- веде боротьбу з пропусками уроків;
- залучає учнів в гуртки, виступає з ініціативою про створення нових гуртків за інтересами;
- надає допомогу вчителям в організації тематичних вечорів;
- бере участь у підготовці і проведенні бесід в класах (про режим дня, виконання домашніх завдань, користь читання);
- збирає і систематизує матеріал-інформацію про стан успішності в кожному класі;
- виховує культуру читання та бережливе ставлення до книги, підручника;
- проводить бесіди, рейди-перевірки на краще збереження підручників.

2. Рада «Дисципліни і порядку»:

- забезпечує захист прав та інтересів учнів;
- організовує допомогу дітям-інвалідам та дітям з малозабезпечених сімей, дітям-сиротам;
- контролює дотримання дисципліни учнями в позаурочний час;
- організовує чергування учнів по школі та під час проведення свят, масових заходів, вечорів відпочинку;
- контролює та оцінює чергування по класах;
- контролює дотримання учнями Статуту школи (Правил внутрішкільного розпорядку учнів);
- контролює відвідування учнями школи;
- надає допомогу педагогічному колективу у вивченні свідомої дисципліни, приймає участь у розробці законодавчих документів, правил поведінки в школі, стежить за їх виконанням;

- організовує змагання за високу організованість класу, відсутність факторів порушення дисципліни, охорони громадського порядку, вміння ввічливо і старанно поводитись у школі, вдома, у колі друзів, за межами школи;
- розглядає порушення різних правил, різні конфлікти;
- виходить з пропозиціями на батьківський комітет, педраду, координаційну раду;
- організовує правову освіту (вивчення Правил для учнів, Статуту школи, документів про освіту, учнівське самоврядування, адміністративного та кримінального кодексів, інших правових документів), проводить зустріч з правоохоронцями.

3. Рада «Дозвілля»:

- залучає дітей до позаурочної діяльності, організації змістовного дозвілля та відпочинку, до художньої самодіяльності;
- підбирає матеріали для написання сценаріїв різноманітних свят, вечорів відпочинку, зустрічей;
- організовує проведення загальношкільних свят, вечорів, дискотек, різних конкурсів, відзначення народних традицій;
- готує творчі виставки учнів;
- встановлює зв'язки з кінотеатрами, клубами, музеями;
- вивчає побажання учнів щодо організації і роботи гуртків художньої самодіяльності, образотворчого мистецтва;
- в кожному класі організовує культурно-масову роботу, залучає учнів до участі в загальношкільних заходах;
- організовує в школі ігрові для розваг і занять учнів у вільний час;
- оформляє альбоми до пам'ятних дат, традиційних свят в школі ("Літопис класів");
- організовує культпоходи та екскурсії з врахуванням заявок класних колективів.

4. Рада «Здоров'я та спорту»:

- пропагує здоровий спосіб життя (антиалкогольну, антитютюнову, антинаркотичну програми);
- залучає учнів та батьків до спортивно-масової та фізкультурно-оздоровчої роботи;
- організовує роботу спортивних секцій, груп здоров'я;
- проводить спортивні ігри на перервах та після уроків;
- організовує загальношкільні спортивно-оздоровчі заходи;
- контролює санітарний стан у школі, класах, дотримання гігієнічного режиму в їдальні, особисту гігієну учнів;
- приймає участь у підготовці та проведенні позакласних заходів щодо формування навичок здорового способу життя та культури поведінки;
- проводить санітарно-освітню роботу серед учнів (випускає санбюлетні, проводить бесіди, дискусії, анкетування, тематичні вечори).

5. Рада «Добрих і корисних справ»:

- виховує в учнів бережливе ставлення до шкільного майна;
- створює бригади учнів для ремонту меблів та інвентарю на протязі навчального року та в літній період;
- організовує чергування на закріплених за класами територіях школи;
- проводить рейдперевірки збереження шкільного майна та чергування один раз в місяць;
- організовує змагання між класними колективами по збереженню шкільного майна;
- веде облік збереження шкільного майна, закріпленого за тим чи іншим класом;
- викликає на засідання учнів, які поламали меблі, входить з пропозицією до педагогічної ради або директора школи про прийняття адміністративних заходів до учнів, що проявили недбале ставлення до шкільного майна;

- проводить профорієнтаційну роботу в школі, виховує інтерес та повагу до майбутньої професії;
- піклується про ветеранів, інвалідів, вдів, пристарілих;
- організовує проведення трудових операцій, десантів.

6. Рада «Інформаційна»:

- забезпечує гласність в діяльності органів учнівського самоврядування;
- інформує учнів, батьків, вчителів про всі події, які відбуваються в школі, класі через шкільну газету "ШПАРГАЛКА";
- розвиває у дітей уміння збирати інформацію, обговорювати теми рубрик і матеріалів шкільної газети;
- сприяє підвищенню інтересу учнів до життя школи;
- забезпечує інформацією з життя школи (гарячі новини, вітання на замовлення, спортивні новини, інформаційний вісник безпеки життєдіяльності, музичний калейдоскоп, навколо світу, підсумки роботи);
- забезпечує своєчасне висвітлення новин на сайті школи: <https://sites.google.com/site/znvkosnova/golovna-storinka/samovraduvanna>.
- збирає та обробляє дані, надає інформацію щодо подальшої діяльності органів учнівського самоврядування.

7. Рада «Толерантності»

- вивчає стан толерантності в учнівському середовищі,
- пропагує в різних формах інформацію про толерантність (друкована: постери, газета ; класна година, ігра),
- пропагує толерантну поведінку серед учнів (тренінг толерантності, ігрова перерва, ігри-презентації, тренінг конструктивного взаємодії і вирішення конфліктів серед учнів),
- медіація в конфлікті серед однолітків.

За останні 2 роки учнівське самоврядування піднялось на якісно новий рівень розвитку. Вже остаточно сформувалась і діє система креативного самоврядування «СПЕКТР» (самостійність, перспектива, ентузіазм, креативність, толерантність, результативність).

Організація учнівського самоврядування «СПЕКТР» здійснює шефську роботу з молодшими школярами, волонтерську роботу з ветеранами Другої світової війни, бійцями АТО, волонтерами, з самотніми престарілими людьми, які потребують допомоги. Активну роботу продовжив волонтерський загін «Милосердя» (центр «Добрих і корисних справ»). Учні школи залучились до благодійних акцій «Благодійність замість квітів», «Привітай солдата з Днем захисника України», «Подарунок для Героя» (до новорічних і різдвяних свят), «Великодній кошик солдату», була надана гуманітарна допомога мешканцям Авдіївки. Збирали продукти харчування, предмети гігієни, виготовляли бійцям обереги та вітальні листівки, писали листи. Співпрацювали з Волонтерським центром при

облдержадміністрації, громадською організацією «Небо без кордонів», БФ «Таблеточки», взяли участь у зйомках телевізійних проектів ТВ-5 «Донбасс сегодня».

Участь у акції «Милосердя», в ході якої учні школи збирали одяг, іграшки, книжки для сімей, які потребують допомоги, для інвалідів. Учні надавали допомогу в організації та проведенні свят, загальношкільних культурно-масових заходів, концертів до Свята Нового Року, Свята 8 Березня, Дня захисника Вітчизни, Дня Збройних Сил України.

За участю «СПЕКТРА» проходили екологічні та трудові десанти, загальношкільні і районні свята, відбувався випуск стінгазет, плакатів. Лідери учнівського самоврядування щорічно беруть участь у Районному форумі дитячої демократії та мас-медіа навчальних закладів Вознесенівського району, який відбувається у жовтні.

У травні відбулася підсумкова конференція організації учнівського самоврядування «СПЕКТР», на якій звітували голови рад про проведену роботу. На високому рівні працювала Рада «Дозвілля», Рада «Добрих і корисних справ», на достатньому Рада «Здоров'я та спорту», Рада «Інформаційна». В цьому році розпочала роботу Рада «Толерантності», її консультант практичний психолог Журавльова О.М. Головною метою Ради є сприяння вихованню толерантної поведінки, розв'язання конфліктних ситуацій.

Для чіткості, системності діяльності органу шкільного учнівського самоврядування «СПЕКТР» систематично ведуться протоколи учнівських конференцій (зборів), засідань загальношкільної ради учнівського самоврядування, окремих Рад. Слід також зазначити, що протоколи органів самоврядування ведуться регулярно, їх рішення доводяться до відома учнів, але є незначні недоліки.

Самоврядування учнів у школі здійснюється через самостійне планування своєї діяльності Радами, через аналіз власних дій, підведення підсумків зробленого, прийняття відповідних рішень. До плану включені також виховні години, предметні тижні, інші форми педагогічного впливу на учнів. Однак, план роботи учнівського самоврядування має, насамперед, містити конкретні дії учнів, або конкретного структурного органу самоврядування, в підготовці, проведенні тих, чи інших заходів.

Внаслідок проведеної співбесіди з учнями школи, було встановлено, що найбільш поширеними напрямком діяльності органів учнівського самоврядування вони вважають організацію позакласних заходів, Днів самоврядування, випуск газети «ШПАРГАЛКА», волонтерську діяльність.

Робота учнівського самоврядування в школі організована не лише на загальношкільному, а і на класному рівні. Найбільш доречним вважається створення у класних колективах структурних одиниць самоврядування, що відповідають загальношкільній моделі самоврядування. Відповідним чином в школі сформована і система доручень у класних колективах. До структурних підрозділів органів учнівського самоврядування - Рад залучаються представники з кожного класу. Важливе значення у розвитку учнівського самоврядування має запровадження дієвої системи навчання активу. В основному, навчання активу проводиться 1 раз на чверть і його учасниками є учні, що входять до виборних органів самоврядування. Проводять практичний психолог Журавльова О.М. і педагог-організатор Смирнова Г.В.. Недоліком у цій роботі є те, що навчанням у школі активу охоплені тільки учні – лідери самоврядування. Навчання «Школи лідерів» проводиться під час канікул.

Успіхи комплексу та учнів відображаються на сторінках шкільної газети «Шпаргалка» та шкільному сайті. Кожен випуск газети містить цікаві статті, що розкривають життя учнів, піднімають актуальні проблеми сьогодення. Активними кореспондентами даної газети є учні комплексу, бітьки і вчителі. Випуск газети, роботу сайту забезпечує Рада «Інформаційна», консультанти Розенкова С.В., Смирнова Г.В.

Лідери учнівського самоврядування 1 раз на чверть зустрічаються з адміністрацією закладу для вирішення тих, чи інших проблем. Таким чином вони стають активними учасниками життя школи, пізнають суть проблем, вчать їх вирішувати на основі базових

принципів і правових норм. Це є позитивна практика розбудови державно-громадського управління в системі освіти.

Прогнозований результат для громадянського виховання учнів:

- Реалізація учнівських ініціатив.
- Підвищення рівня правової культури учнів.
- Покращення стану здоров'я юних громадян.
- Укріплення громадянської позиції в учнівському середовищі.
- Створення моніторингу розвитку та виховання громадянських якостей особистості.

Результативність

В органах учнівського самоврядування різних рівнів задіяно 37% дітей школи.

ВИСНОВКИ:

Таким чином злагоджена роботи системи самоврядування в школі, що спрямована на колегіальне вирішення проблем та концептуальних завдань пріоритетних напрямків інноваційного розвитку школи забезпечить реалізацію очікуваних результатів у підготовці випускника:

- зміцнення фізичного здоров'я дитини, виховання культури здорового способу життєдіяльності;
- розвиток творчості і допитливості, прагнення до пошуку, дослідження, застосування нових ідей, праці в команді, лідерства, співпереживання, успіху;
- виховання міжкультурної толерантності учнів, відповідальності і гнучкості в міжособистісних, професійних і соціальних ситуаціях, терпимості до інших точок зору;
- спрямованість на саморозвиток, усвідомлення своїх потреб, моніторинг власного розуміння і навчання;
- свідомий вибір професії та довузівську підготовку.
- залучити учнів до роздумів щодо своєї життєвої позиції громадянина людини, яка живе у суспільстві.

Отже, в ЗЗОШ «ОСНОВА», діяльність системи самоврядування спрямована на оптимізацію виховного процесу, що дозволяє зробити висновок про створення умов для ефективного вирішення завдань з формування здорового способу життя, зміцнення моральних засад, формування загальної громадської ініціативності, культури та самореалізації учнів школи.

Список використаних джерел

1. Андрух І. А. Громадянська освіта : з досвіду роботи // Директор школи. - 2002. - № 7. Бачинська Є. Формування громадянської позиції школярів шляхом залучення їх до співуправління виховною системою школи. / Є. Бачинська // Світло. - 2002. - № 1. - С. 12-16.
2. Байрамова М. Технології учнівського самоврядування / Байрамова М., Варивончик Д. Здорові діти – здорова планета: Учнівське самоврядування: адреса досвіду – столиця / Варивончик Д., Кальченко А., Васильєв Г. // Освіта. – 2003. – 5-12 лют. – С. 4-5.
3. Бондаренко І. Ціннісні орієнтири у формуванні державотворчих устремлінь молоді / І. Бондаренко // Шлях освіти. - 1996. - № 2. - С. 15-18.
4. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. - 1997. - № 1. - С. 144-150.
5. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навч.-метод. посібник /П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька. - К. : Інститут змісту і методів навчання, 1997. - 252, [1] с.
6. Вишневський О. Концепція демократизації українського виховання / О. Вишневський // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні : педагогічні концепції. - К. : Школяр, 1997. - С. 78-122.
7. Громадянська освіта : книга для вчителя / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко [та ін.] - Львів : Тека, 2002. - 157,
8. Гончаренко С. У. Громадянське виховання / С. У. Гончаренко // Український педагогічний словник . - К. : Либідь, 1997. - С. 75.
9. Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя / С. Позняк [та ін.]. – К., Етна-1, 2008. – 194 с.
10. Громадянська освіта : теорія і методика навчання : [посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Т. Асламова [та ін.]. – К. :Етна-1, 2008 – 174 с.
11. Дяків В.Г. Гімназійне самоврядування: Аналіз і тенденції розвитку: Матеріали і документи // В.Г. Дяків, Г.І. Попіль // Позакласний час. – 2000. – №28-29. – Вкл. – С.87-94.
12. Концепція громадянської освіти в школах України: Проект / С.Г. Рябов [та ін.] // Шлях освіти, 2001. – № 1. – С. 26-31.
13. Проект «Громадянська освіта – Україна» фінансований Європейським Союзом [Електронний ресурс] / Сайт «Громадянська освіта –Україна». – Режим доступу : <http://civiced.org.ua/>.
14. Рожанська Н. В. Соціально-гуманітарна освіта як чинник демократизації українського суспільства. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук зі спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології / Наталя Володимирівна Рожанська. – Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2012.
15. Комарова П. Учнівське самоврядування – крок за кроком // Завуч. – 2002. – №34. – С. 6-8.
16. Кравець Р.В. Організація учнівського самоврядування у школі: [Добірка статей] // Позакласний час. – 2001. – №22. – С.2-21.
17. Макарова О. Учнівське самоврядування як засіб підвищення ефективності виховання особистості школяра: Громадянська освіта // Директор школи. – 2000. – №18. – С. 12-14.
18. Падалка О.С., Нісімчук А.С. Педагогічні технології. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1995. – 252 с.